

Звездова О.О.

Де-факто держави Південного Кавказу як дестабілізаційний чинник регіональної системи міжнародних відносин

УДК 327(091)
(479.224+479.225+479.243)

Звездова О.О.,
аспірант кафедри міжнародних
відносин та зовнішньої політики
Чорноморського державного
університету імені Петра Могили

У статті розглядається розвиток невідомих держав Південного Кавказу. Дана оцінка сучасній фазі розвитку конфліктів у регіоні. Проаналізовані їхні спільні риси й основні відмінності.

Ключові слова: Південний Кавказ, Абхазія, Нагірний Карабах, Південна Осетія, де-факто держави.

В статье рассматривается развитие непризнанных государств Южного Кавказа. Дана оценка современной фазе развития

конфликтов в регионе. Проанализированы их общие черты и основные различия.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Абхазия, Нагорный Карабах, Южная Осетия, де-факто государства.

The article deals with the development of unrecognized states in the South Caucasus. The estimation of the modern phase of the conflict in the region is given. Its similarities and major differences are analyzed.

Key words: South Caucasus, Abkhazia, Nagorno-Karabakh, South Ossetia, de-facto states.

Розташований на кордоні європейського й азіатського простору регіон Південного Кавказу, безсумнівно, привертає значну увагу сучасних дослідників. Але цей факт обумовлюється не лише геополітичним значенням трьох південнокавказьких держав (Азербайджан, Вірменія та Грузія) як своєрідної буферної зони між Заходом і Сходом, але й вагомими економічними та політичними причинами.

Природні поклади нафти й особливо значні запаси вуглеводню дають змогу розглядати регіон як джерело природних ресурсів та енергоносіїв. Хоча сама по собі кавказька частка світових запасів нафти та газу складає лише біля 2,1 млн. барелів на добу, або 2,6% від загального світового видобутку, але у зв'язку з ненадійністю запасів Перської затоки, а також можливістю використання Росією поставок енергоносіїв як політичний інструмент впливу транспортування каспійських і центральноазіатських енергетичних запасів через Закавказзя на Захід набуло досить важливого значення [2, с. 62–63]. Розвиток національних економік країн регіону (наприклад, лише ВВП Азербайджану в період 2003–2013 рр. виріс майже у 10 разів) і його роль транспортного коридору для країн середньої Азії та Європи через Каспій і Туреччину також значно підвищують важливість Південного Кавказу в торговельно-економічному контексті [3, с. 34]. Тому не викликає сумнівів, що цей регіон у постбіполярну добу характеризується перетином і зіткненням інтересів як регіональних акторів, так і провідних держав світу. Однією з особливостей регіону, що значною мірою дестабілізує ситуацію та загрожує міжнародній безпеці, є існування трьох де-факто держав і довготривалі конфлікти навколо них.

Регіон Південного Кавказу неодноразово ставав предметом дослідження науковців, особливо російських [2; 3; 5; 11; 13]. У вітчизняній історіографії увага приділялась окремо кожному з цих само-

проголошених державних утворень [16; 17]. Тому метою дослідження є висвітлення спільних і відмінних рис де-факто держав Південного Кавказу.

Розпад Радянського Союзу привів до значних геополітичних змін на всьому пострадянському просторі, і Південний Кавказ не став винятком. Закавказзя традиційно притаманне політичне, етнокультурне, конфесійне розмаїття. Певною мірою це є стримуючим фактором для домінування великих держав у регіоні [13, с. 147]. З іншого боку, ця особливість поряд зі складними соціально-економічними та національно-територіальними протиріччями стала однією з перепон для встановлення політичної стабільності у закавказьких країнах. Перший етнічний конфлікт, який мав давню історію та став основним чинником нестабільності у регіоні, виник у 1987 р. в Азербайджані, у населеному вірменами Нагорному Карабасі. Наступні два спалахнули в Грузії: між Центром і двома автономними утвореннями – автономною областю Південна Осетія й автономною республікою Абхазія в 1991 р. та 1992 р. відповідно. У кожному зі згаданих конфліктів вдалося домогтися припинення вогню, але не остаточного врегулювання [5, с. 118].

Російський дослідник Т.З. Мансуров виділяє такі етапи розвитку інституційної ідентичності Південного Кавказу.

1. Формування державності трьох національних країн регіону (Азербайджану, Вірменії, Грузії), яке відбувалося одночасно із загостренням політичної та соціальної ситуації в Абхазії, Нагірному Карабасі, Південній Осетії.

2. Підтримка «заморожених конфліктів» (як з боку регіональних, так і позарегіональних держав), дотримання угод про їх припинення, охорона територіальної цілісності тих національних держав, що існують.

3. «Розморожування» двох з трьох конфліктів, що існують, у результаті військового протистояння серпня 2008 р. [11, с. 115].

Аналізуючи сучасну ситуацію на Південному Кавказі, слід звернутися до ґенези проблеми та дослідити історичний перебіг формування де-факто держав. Вірмено-азербайджанський конфлікт з приводу статусу Нагірного Карабаху (регіон Азербайджану, розташований приблизно у 270 км на захід від Баку, займає східні та південно-східні гірські і передгірні райони Малого Кавказу; вірмени називають край Арцах) належить до тих конфліктів, без розв'язання яких є неможливим стабільний розвиток регіональної системи.

Ця територія в історичній ретроспективі послідовно була частиною Перського царства, Арабського халіфату, Хазарського каганату. В середині XVIII ст. виникло Карабаське ханство з центром у Шуші. А у 1805 р. була підписана угода про перехід Карабаського ханства до Росії, і до 1917 р. Нагірний Карабах входив до складу Шушинського та Зангезурського повітів Єлизаветпольської губернії. Події 1917 р., початок громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції на територію колишньої Російської імперії стали основними чинниками піднесення національних рухів у Закавказзі. 22 липня 1918 р. у Шуші був скликаний перший з'їзд вірмен Карабаху, який проголосив незалежність Нагірного Карабаху. Пізніше був сформований народний уряд на чолі з Є. Ішханяном. Після встановлення у Закавказзі радянської влади Кавказьке бюро ЦК РКП (б) рішенням від 4 липня 1921 р. підтвердило належність Нагірно-Карабаської області до Вірменської СРР. Однак вже наступного дня рішення було переглянуте і Нагірний Карабах передали Азербайджану з умовою надання краю «широкої автономії». Серед науковців поширена думка про те, що зазначений крок був викликаний міркуваннями економічного та дипломатичного плану: держава була спустошена війною та революцією, тому потребувала, по-перше, азербайджанської нафти, по-друге, політичної підтримки Туреччини. У 1923 р. була утворена Автономна область Нагірного Карабаху (АОНК), а у 1937 р. АОНК була перетворена у Нагірно-Карабаську автономну область (НКАО). Але напруження у вірмено-азербайджанських відносинах залишалося, і питання про статус цієї території порушувалося партійним керівництвом у 1945, 1959 і 1966 рр., однак безрезультатно [17, с. 90].

Сучасний етап конфлікту розпочався у 1988 р. після ініційованої М.С. Горбачовим політики демократизації. З початком розпаду Радянського Союзу питання про Нагірний Карабах гостро постало на порядок денний. У листопаді 1991 р. Верховна Рада Азербайджану ліквідувала автономний статус регіону, а вірменське населення території провело 10 грудня 1991 р. референдум, на якому більшість проголосувала за незалежність. Подальший розвиток конфлікту в умовах розпаду СРСР призвів до збройного протистояння між Вірменією

й Азербайджаном за контроль над Нагірним Карабахом і прилеглими територіями [1, с. 17].

Перебіг військових дій і висвітлення розгортання конфлікту не входить до предмету нашого дослідження, але головним наслідком після припинення вогню у 1994 р. стало захоплення вірменськими силами біля 10 відсотків території Азербайджану, в тому числі Нагірного Карабаху і сімох інших прилеглих районів за межами автономного округу (Агдамського, Джабраїльського, Зангелінського, Кельбаджинського, Кубатлінського, Лачинського та Фізулінського). Окуповані території були перетворені у буферну зону. За деякими оцінками, число смертей з обох сторін досягло приблизно 30 000 осіб; величезною є кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб (біля 750 000 людей), істотної шкоди зазнали матеріальні та культурні ресурси Азербайджану, гуманітарна криза триває вже понад 20 років. До цього часу немає дипломатичних відносин між Вірменією та Азербайджаном [19, с. 57].

Ще у 1993 р. Рада Безпеки ООН ухвалила чотири резолюції, які були безпосередньо пов'язані з цим конфліктом і наголошували на необхідності негайного припинення військових дій, повного та беззастережного виведення окупаційних сил з усіх регіонів Азербайджанської Республіки. У 2005 р. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію, в якій було підкреслено, що окупація іноземної території держави-члена є грубим порушенням прав цієї держави. У березні 2008 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка підтвердила територіальну цілісність Азербайджанської Республіки, вимагала виведення всіх вірменських військ і визнавала необхідність забезпечення безпечних і рівних умов життя для вірменських та азербайджанських громад у нагірно-карабаському регіоні [19, с. 59].

З 1992 р. переговори про мирне врегулювання ведуться в рамках Мінської групи ОБСЄ, співголовами якої є США, Росія і Франція. У листопаді 2007 р. Співголовами були підготовлені пропозиції щодо базових принципів врегулювання (Мадридський документ), за якими Карабаху повинен був надатися особливий проміжний статус, з чим не погодився Азербайджан. А після так званої п'ятиденної війни й активізації зовнішньої політики Російської Федерації у регіоні була підписана Декларація Азербайджану, Вірменії та Росії. Вона повторювала ті ж самі принципи мирного політичного врегулювання конфлікту, але не наголошувала на статусі самопроголошеної республіки. Її цінність полягала в тому, що це був перший за багато років документ, підписаний безпосередньо двома зацікавленими учасниками конфлікту [4]. Але вже 26 червня 2010 р. Азербайджан відмовляється від Мадридських принципів врегулювання.

Конфлікт можна було назвати «замороженим», але за 21 рік з дня припинення вогню міжнародні

організації та провідні актори неодноразово намагалися знайти рішення проблеми. Найбільш спірним питанням залишався статус Нагірного Карабаху. Вірменія підтримувала повну незалежність Карабаху, а Азербайджан погоджувався лише на високий рівень автономії [18, с. 1]. Новий етап протистояння навколо де-факто держави розпочався 2 квітня 2016 р. збройним зіткненням вірменських та азербайджанських сил, що значно загострило ситуацію й ускладнило процес переговорів щодо цієї території [12].

Дві інші де-факто держави у Південному Кавказі у ХХ ст. були нерозривно пов'язані між собою, тому історичні передумови розвитку цих територій розглянемо дуже коротко. Абхазія, яка протягом свого історичного розвитку була й самостійною державою, входила до складу інших князівств і царств, у тому числі об'єднаної Грузії, та перебувала під владою Османської імперії, у кінці ХVІІІ ст. почала зближуватися із Росією, що було оформлено актом приєднання як автономного князівства. Однак цей статус пізніше був скасований, а повернений лише за часів Радянського Союзу, коли територія стала автономною республікою (Абхазька АРСР) у складі Грузинської РСР. У 1990 р. Абхазія була проголошена суверенною Абхазької Радянською Соціалістичною Республікою. Коли Грузія оголосила про вихід з Радянського Союзу у 1991 р. та відмовилася (до 1993 р.) стати членом СНД, керівництво Абхазії оголосило про бажання самостійного входження до цієї організації. Після референдуму Верховною Радою була проголошена незалежність республіки у новій Конституції від 26 листопада 1994 р. Однак її не визнали ні керівництво Грузії, ні інші держави. Протягом п'яти років Абхазія існувала в умовах фактичної блокади. Після цього Росія почала поступово відновлювати транскордонні господарські і транспортні зв'язки з де-факто державою. Але неврегульованість відносин між Абхазією та Грузією, наявність багатотисячних груп грузинських біженців продовжували бути постійним джерелом напруженості на Кавказі [1, с. 19].

За територію Південної Осетії (у Грузії ще поширена така назва, як Цхінвальський регіон) тривала озброєна боротьба між феодалними князівствами ще з ІХ ст. А в 1801 р. ці землі разом з усією Східною Грузією увійшли до складу Російської імперії. Населення регіону складалось переважно з грузин та осетин, але кількість останніх постійно збільшувалась. До того ж, завдяки імперській політиці русифікації, що проводилась у Грузії, нові осетинські переселенці інтегрувалися не в грузинський, а в російський політичний і соціальний простір, що приводило до перших зіткнень між двома етнічними групами. Тому під час драматичних подій 1918–1920 рр. осетинське населення підтримувало ідею вступу до складу Росії. Після

приєднання Грузії до Радянського Союзу був створений Південно-Осетинський автономний округ.

Офіційно за відправну точку грузино-осетинського конфлікту прийнято вважати 10 листопада 1989 р., коли Рада народних депутатів Південно-Осетинської автономної області Грузинської РСР прийняла рішення про її перетворення в автономну республіку. Верховна Рада Грузинської РСР визнала це рішення неконституційним, після чого Цхінвалі було взято у кільце блокади, яка тривала чотири місяці. До збройних сутичок справа тоді не дійшла. 12 листопада 2006 р. в Південній Осетії одночасно пройшли референдум про незалежність і президентські вибори, хоча грузинський уряд і багато міжнародних організацій заздалегідь оголосили референдум нелегітимним [1, с. 20].

Розвиток «замороженого» конфлікту на грузинській території отримав новий поштовх у 2008 р. Намагання Грузії повернути сепаратистські регіони під свою юрисдикцію та втручання Російської Федерації під приводом «примусу до миру» не просто докорінно змінили геополітичну ситуацію на пострадянському просторі, але й розпочали новий період у боротьбі самопроголошених республік за міжнародне визнання.

Визнання Росією «незалежності» Абхазії та Південної Осетії 25 серпня 2008 р. (а пізніше ще Венесуелою, Нікарагуа, Науру та Тувалу) дало змогу зазначеним державним утворенням перейти із категорії «невизнаних держав» у категорію «частково визнаних». Але це викликало значний резонанс у світі та було рішуче засуджено провідними державами. Свою негативну позицію висловили Вашингтон, Берлін, Лондон, Париж, Рим, Будапешт, Варшава, Таллінн, Рига, Вільнюс, Відень, а також такі міжнародні організації, як НАТО, ОБСЄ, ЄС. Навіть Косово, на прецедент визнання якого посилалася Москва, закликала російський уряд переглянути своє рішення [16, с. 86].

Конфлікт знов перейшов у невійськову фазу, але ситуація залишається досить напруженою, про що свідчать офіційні заяви держав-учасниць. Наприклад, з нагоди п'ятої річниці «серпневої війни» російський Прем'єр-міністр Дмитро Медведєв дав два великі розгорнуті інтерв'ю кореспонденту російського телеканалу «Russia Today» Оксані Бойко та автору програми «Позиція» грузинської телекомпанії «Руставі-2» Ніно Шубладзе. Незважаючи на різну цільову аудиторію, структура бесід, питання та відповіді на них були дуже схожі. Можна виділити ключові положення позиції Голови уряду Російської Федерації.

1. Конфлікт спровокувала грузинська сторона, а Росія була вимушена втрутитися для того, щоб захистити своїх громадян на території Південної Осетії. Взагалі терміни «російсько-грузинський конфлікт» або «російсько-грузинська війна» прем'єром не використовувалися: «Це не війна

між Грузією і Росією. Це грузинсько-осетинський конфлікт. <...> Це операція з примусу до миру» [8].

2. Визнання Південної Осетії та Абхазії незалежними державами в серпні 2008 р. було необхідним кроком на шляху встановлення миру на цих територіях і жодного приводу це рішення переглядати російський уряд не має. Сьогодні ж Російська Федерація жодним чином не втручається у внутрішню та зовнішню політику цих суверенних територій: «Так, у нас є військовий контингент, який на прохання відповідних держав ми там утримуємо. <...> Що ж до ефективного контролю над ситуацією, то він здійснюється органами влади Південної Осетії і Абхазії» [9].

3. Головною умовою налагодження дипломатичних відносин між Російською Федерацією та Грузією Прем'єр-міністр назвав визнання грузинською стороною незалежності Південної Осетії та Абхазії.

Не можна не згадати, що 26 серпня 2013 р. Володимир Путін привітав президентів Південної Осетії та Абхазії Леоніда Тібілова та Олександра Анкваба з п'ятою річницею визнання суверенітету цих республік Росією та назвав це визнання єдиним вірним рішенням у реаліях 2008 р. [14]. Цей крок яскраво продемонстрував стійкість і незмінність позиції Російської Федерації у зазначеному питанні.

У відповідь на ці заяви колишній президент Грузії Михайло Саакашвілі 7 серпня 2013 р. також виступив на телеканалі «Руставі-2». Він заявив, що головною причиною конфлікту 2008 р. стала імперська політика Москви та її намагання не допустити вступу Грузії до Північноатлантичного Альянсу: «Росії знадобилася війна, щоб нас контролювати, а для цього вирішили відторгнути Абхазію і Південну Осетію. Вони готувалися до війни з 2005 р.» [10]. Єдиним шляхом вирішення цієї проблеми М.Н. Саакашвілі вбачає збереження територіальної цілісності Грузії та подальшої інтеграції до європейської й атлантичної спільнот.

А у заяві Міністерства закордонних справ Грузії з нагоди п'ятої річниці конфлікту недвозначно стверджується, що збройні сили Російської Федерації всупереч усім фундаментальним нормам міжнародного права все ще окупувають біля 20% території суверенної Грузії за допомогою фактичного контролю та військової присутності [20].

Ще однією знаковою подією у процесі формування де-факто державності Абхазії та Південної Осетії стало підписання Договорів про союзництво із Російською Федерацією у 2014 р. та 2015 р. відповідно. Угоди передбачають інтеграцію військових і митних структур, спрощення процедури отримання російського громадянства для мешканців регіону [6; 7]. Уряд Грузії розцінив цю подію як «цинічний і провокативний крок з боку Росії, спрямований на анексію». Представники Сполучених

Штатів і ЄС заявили, що вони не визнають цей договір, який у Брюсселі вважають «кроком, спрямованим проти зусиль зміцнити безпеку і стабільність у регіоні» [15].

Проаналізувавши історичний перебіг подій і сучасну ситуацію навколо Абхазії, Південної Осетії та Нагірного Карабаху, виділимо основні риси, що пов'язують ці державні утворення. Невизнаний міжнародним співтовариством Нагірний Карабах вважається де-факто незалежним із власним урядом і населенням. Він підтримує тісні зв'язки з Республікою Вірменія, проте юридично статус Нагірно-Карабахської Республіки не врегульовано. Вона не отримала дипломатичного визнання з боку інших держав (у тому числі і самої Вірменії) та не прийнята у члени ООН. А нещодавні події яскраво продемонстрували, що такий «заморожений конфлікт» може дуже швидко перейти у фазу військового протистояння.

Саме існування самопроголошених республік Абхазія та Південна Осетія, які були визнані лише п'ятьма державами світу, робить ситуацію також вкрай нестабільною. І хоча де-факто військові дії були припинені, конфлікт не втрачає своєї актуальності та не може вважатися повністю врегульованим і до цього часу. Держави-учасниці не наблизилися до вирішення проблеми та налагодження добросусідських відносин. Деякі позитивні зрушення у цьому контексті (найчастіше в економічній сфері) перекриваються загальним непорозумінням, взаємними звинуваченнями у провокуванні військових дій у 2008 р. та протилежністю позицій з приводу подальшої долі невизнаних республік Південна Осетія та Абхазія.

Отже, можна зробити висновок, що конфлікти на територіях самопроголошених республік Південного Кавказу – це один з основних факторів дестабілізації системи міжнародної безпеки не лише у регіоні, але й в усьому світі. Спільними ознаками цих трьох державних утворень є їхній де-факто суверенітет на сучасному етапі, значні історичні передумови, що вплинули на формування сепаратистських територій і трактуються кожною зі сторін майже протилежно, довготривалий перебіг конфліктів, які характеризуються постійною напруженістю та різкими переходами із «замороженої» фази до фази військового протистояння, значний вплив на перебіг подій третіх сторін (особливо помітною є підтримка Російської Федерації).

Відрізняє їх на сучасному етапі головним чином ступінь міжнародного визнання: Південну Осетію та Абхазію визнали 4 держави-члена ООН, а Нагірний Карабах – жодна незалежна держава, не враховуючи таких самих самопроголошених республік. Головним питанням залишається пошук учасниками конфлікту спільного підходу до проблеми визнання та майбутнього статусу де-факто держав Південного Кавказу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бердегулова Л.А. Квазигосударства в постсоветском пространстве: Историко-правовое исследование : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве / Л.А. Бердегулова ; Владимирский государственный педагогический университет. – Владимир, 2007. – 22 с.
2. Гаспарян Д.М. Южный Кавказ как перекресток международных интересов / Д.М. Гаспарян // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2009. – № 93. – С. 61–67.
3. Южный Кавказ как стратегически важный регион на мировой арене / [Д.О. Грачева, А.С. Волшонкова, М.В. Федорова] // Проблемы современной экономики. – 2013. – № 15. – С. 31–35.
4. Декларация Азербайджана, Армении и России по Нагорному Карабаху // Администрация Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/text/docs/2008/11/208670.shtml>.
5. Демираг Й. Перспективы мира и стабильности на Южном Кавказе / Й. Демираг // Центральная Азия и Кавказ. – 2006. – № 4 (46). – С. 118–127.
6. Договор между Российской Федерацией и Республикой Абхазия о союзничестве и стратегическом партнерстве от 24 ноября 2014 г. // Администрация Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kremlin.ru/supplement/4783>.
7. Договор между Российской Федерацией и Республикой Южная Осетия о союзничестве и интеграции от 18 марта 2015 г. // Администрация Президента России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://kremlin.ru/supplement/4819>.
8. Интервью Дмитрия Медведева телеканалу Russia Today 24 июля 2013 г. // Официальный сайт правительства Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://government.ru/news/3541>.
9. Интервью Дмитрия Медведева программе «Позиция» грузинской телекомпании «Rustavi-2» // Официальный сайт правительства Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://government.ru/news/3572>.
10. Интервью Михаила Саакашвили телекомпании «Рустави-2» 7 августа 2013 г. // Эхо Москвы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echo.msk.ru/blog/aillar/1138856-echo>.
11. Мансуров Т.З. Политические факторы институционализации идентичности Южного Кавказа / Т.З. Мансуров // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2012. – № 12-3 (26). – С. 114–120.
12. Міністерство оборони Азербайджану повідомило, що знищило одну з найбільших тамтешніх військових баз Вірменії // 5 канал (офіційна сторінка) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.5.ua/svit/zitknennia-v-nahirnomu-karabakhu-azerbaidzhan-zaiavliaie-shcho-znyshchyyv-tamteshniuviiskovu-bazu-vmenii-110637.html#>.
13. Офлаз Б. Геополитические стратегии региональных держав на Южном Кавказе / Б. Офлаз // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. – 2013. – № 161. – С. 147–151.
14. Путин назвал признание Южной Осетии единственно верным решением // Russkie.org: Сетевой центр русского зарубежья [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.russkie.org/index.php?module=fullitem&id=30240>.
15. Россия подписала с Южной Осетией договор об интеграции, в Грузии говорят об аннексии // «Зеркало недели. Украина» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zn.ua/WORLD/rossiya-podpisala-s-yuzhnoy-osetiey-dogovor-ob-integracii-v-gruzii-govoryat-ob-annexsii-170205_.html.
16. Тригуб П.М. Вплив конфлікту 2008 р. між Південною Осетією і Грузією на російсько-українські відносини / П.М. Тригуб, О.В. Мосійчук // Наукові праці. Історія. – 2010. – № 121. – С. 86–90.
17. Чирва Ю.І. Нагірно-карабаський конфлікт: геополітичний вимір / Ю.І. Чирва // Збірник наукових праць Харк. нац. пед. університету імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Вип. 40. – Х., 2011. – С. 90–94.
18. Nagorno-Karabakh: obstacles to a negotiated settlement // Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich. – 2013. – №1 31. – P. 1–4.
19. Pashayeva G. The Nagorno-Karabakh conflict in the aftermath of the Russia-Georgia war / G. Pashayeva // Turkish policy quarterly. – 2013. – V. 8, № 4. – p. 55–69.
20. Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Georgia on the fifth anniversary of the Russia-Georgia August 2008 War Ministry of Foreign Affairs of Georgia. – Tbilisi, 7 August 2013. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=59&info_id=16540.